

De anonieme Friese tekenaar

Oudheidkundigen en verzamelaars stuurden mensen uit om voor hen te tekenen. Daarnaast kochten, kregen of ruilden ze tekeningen en prenten of ontvingen deze in bruikleen om na te tekenen. Brouërius had 'bequame meesters in ieder gewest en stadt gezocht en te werk gestelt'. Daar is echter niet alles van terechtgekomen. Alleen in Friesland, Overijssel en Gelderland zijn tekenaars voor hem actief geweest. Die hebben ongeveer 1160 van de ca. 3775 in de Atlas genoemde afbeeldingen van huizen geleverd. Het precieze aantal is niet bekend omdat er niet altijd een naam bij staat. Voor de andere provincies en een gedeelte van Gelderland heeft Brouërius gebruik gemaakt van wat voorhanden was.

Van de tekenaar die voor Brouërius Friesland bereide is de naam nergens vermeld. Hij is degene die de meeste schetsen leverde. Van de 847 Friese tekeningen van Stellingwerf zijn er drie door Berkhuis en acht door Brouërius aangeleverd. Als we verder de zes titelplaten en vijf tekeningen met een oud jaartal aftrekken blijven er 825 over. Dat moet ongeveer het aantal zijn dat de Friese tekenaar leverde.

Het grootste deel van de tekeningen die Stellingwerf er naar maakte, bevindt zich nu in het Fries Museum en het Historisch Centrum te Leeuwarden. Daar worden ze als een betrouwbare historische bron beschouwd. In 1996 vond L.P. Kasteleyn 58 oorspronkelijke schetsen terug in de collectie Bodel Nijenhuis¹. Bij controle in het Fries Museum kon van de meeste van deze schetsen de bijbehorende tekening van Stellingwerf worden gevonden². Daarbij bleek ook dat deze, in zijn eigen stijl, zijn voorbeelden nauwkeurig had nagetekend.

Op de meeste tekeningen naar de onbekende Friese tekenaar staat een jaartal. Daaraan kunnen we zien in welke jaren hij actief was en hoeveel schetsen hij daarin maakte.

geen jaar	98	1723	383
1720	4	1724	64
1721	54	1725	6
1722	215	1727	1

Joris Camp

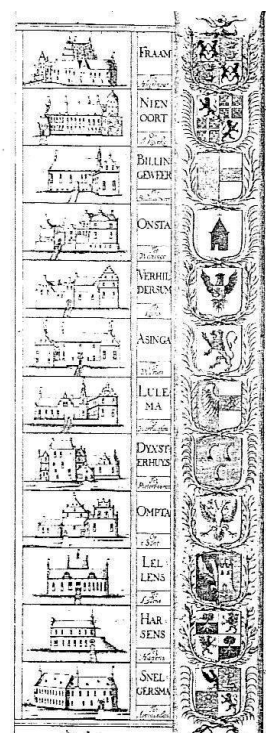
In 1672 ontving een zekere Joris Camp van de Ommelander regering geld voor het tekenen van 107 dorpen en 'edellieden'-huizen.³ De tekeningen zelf zijn niet meer te vinden. Het lijkt er echter veel op dat ze gebruikt zijn bij de vervaardiging van de oudste wandkaart van Groningen door de gebroeders Wilhelm en Frederik Coenders van Helpen. Dat was ongeveer 1678.⁴

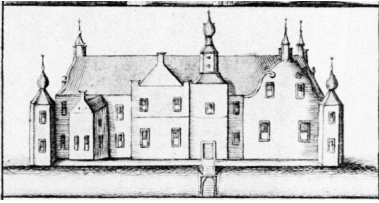
Toen deze kaart gemaakt werd waren de tekeningen van Joris Camp nog maar enkele jaren oud. Mogelijk had de vader van de gebroeders er mee te maken. Deze, Jonker Berend Coenders van Helpen, Heer van Fraam, was een notabele in de Ommelanden. Waarschijnlijk was hij in 1662 betrokken bij het opstellen van een lijst van huizen, waarvan de bezitters het recht zouden hebben op de landdag te compareren. Het ligt voor de hand dat de tekeningen daarmee verband hielden.

Aan weerszijden van de kaart zijn 24 'borgen' getekend. Naam en ligging van het bouwwerk staan er naast, evenals het bijbehorende familiewapen. In het kaartbeeld zelf zijn, heel klein, nog veel meer borgen getekend. De tekeningen aan weerszijden, elk ± 45 x 85 mm groot, zijn primitief en hebben nauwelijks enig perspectief. Andries Schoemaker heeft ze in zijn manuscript *Afbeelding en Korte Beschrijving van Groningen en Ommelanden ...*⁵ nagetekend. Schoemaker 'had nooit tekenen geleerd' en in zijn onbeholpen stijl is duidelijk de herkomst uit de Coenderskaart te herkennen. Maar in zijn manuscript staan 43 borgen met precies dezelfde grondvorm getekend. We moeten dus aannemen dat hij over de oorspronkelijke tekeningen kon beschikken.

Stellingwerf heeft uit dezelfde bron geput. Omdat hij een vaardiger tekenaar was, die wat perspectief en stoffering aanbracht, valt dat minder op. Hij heeft er ongeveer 65 tekeningen uit gemaakt, in opdracht van Mattheus Brouërius van Nidek. Daarmee komen we ook bij de waarschijnlijke eigenaar of houder van de basistekeningen. Brouërius had familierelaties in Groningen. Hij woonde in zijn jeugd twee jaar bij zijn 'moeie' Theodora Aykema in Leegkerk en had er contact met andere Aykema's. Onder een tekening van Stellingwerf van Aykema bij Grijpskerk, naar een voorbeeld uit 1587, schrijft hij later: 'Ataviæ meæ domus Gentilitia', 'mijn voorvaderlijk familiehuus'.⁶

Hoe het ook zij, Brouërius van Nidek kon over de basistekeningen van de Coenderskaart beschikken. Schoemaker, die ze later dan Stellingwerf nagetekend heeft, heeft ze van hem ter inzage gekregen. Evenals de tekening van Aykema. Wat er daarna mee gebeurd is, is niet gevonden. Andere tekenaars, waaronder vooral Abraham Rademaker, hebben van de Coenderskaart nagetekend.

Hierboven: tekening op de rand van de Coenderskaart, *Fraeylenborch tot Slochteren*

Rechts: *Fraeylenborg te Slochter* getekend door J. Stellingwerf 156x200 mm

Omdat de oorspronkelijke tekeningen van Joris Camp ontbreken kunnen we de tekeningen van Stellingwerf niet met de originelen vergelijken. Maar misschien wijken de perspectiefloze tekeningen zonder stoffering op de rand van de Coenderskaart daar niet veel van af. Dan is het aardig om te zien wat Stellingwerf er, om perspectief aan te brengen, van heeft gemaakt. Blijkens latere afbeeldingen kwam hij daarbij verder van de werkelijkheid af.

Van Landeren.

Van L. van Landeren worden in de *Atlas* en *Schouwburg* acht tekeningen uit Salland genoemd. Bij de eerste staat de naam Van Landeren en een jaartal: 1716; de andere zijn met 'dito' aangehaald. Drie er van zijn bekend; die zijn door Stellingwerf getekend. Waarschijnlijk is dat met de andere ook het geval. De naam Van Landeren staat er niet onder en er is ook niets over hem bekend.

Frans en Joost Berkhuis.

Er is een opmerkelijk verschil tussen de Friese tekenaar en de hier volgende tekenaars uit Gelderland en Overijssel. Terwijl de naam van de Friese tekenaar onbekend bleef, werd die van andere toeleveranciers vaak door Brouërius zelf onder de door Stellingwerf naar hun voorbeeld gemaakte tekeningen geschreven.

De naam Berkhuis wordt zowel met y als i gespeld; een enkele maal komt Berghuis voor. Als voorletters zien we F. of Fr. en J.; soms wordt een volledige voornaam, Frans of Joost, gebruikt. Maar ondanks uitgebreid onderzoek is geen spoor van hen of hun herkomst gevonden. Wel bestaat er een tekening van Brouërius van Nidek uit 1700 waar 'Berkhuis fecit' onder staat. Blijkbaar kenden Berkhuis en Brouërius elkaar al langer.

Het is onbekend of Berkhuis in opdracht van Brouërius werkte of hem materiaal heeft aangeboden. Het lijkt erop dat Berkhuis zelf tekende en ook bestaand materiaal verzamelde. Onderwerpen waren bestaande of verdwenen gebouwen, die echter naar veler oordeel niet in die vorm bestaan kunnen hebben. Stellingwerf heeft alles overgetekend en er moet gevreesd worden dat er, behalve het portret van Brouërius, niets van het door Berkhuis zelf getekende materiaal bewaard gebleven is⁷.

Berkhuis is heel productief geweest. Uit de veilingcatalogus, *de Atlas*, van Brouërius van Nidek konden we een lijst van 259 tekeningen samenstellen waarbij zijn naam wordt genoemd of aangehaald. Die aanhalingen, met 'dito', vormen een probleem. Soms lopen ze, met name in de *Atlas*, over meerdere kolommen of van de ene op de andere bladzijde door, in de *Atlas* bijv. op pag. A19, A20, A29. Het lijkt er op dat wel eens ten onrechte ge'dito'ed is. We hebben de *Schouwburg* van zijn opvolger, Willem Henkses, nodig voor meer duidelijkheid. Daarin komen minder aanhalingen voor en zijn naar het schijnt minder fouten gemaakt. Er is daarom aangenomen dat de 'dito's' in de *Schouwburg* betrouwbaarder zijn dan die in de *Atlas*. Voor zover mogelijk zijn ook de onderschriften van de tekeningen zelf bekeken.⁸ Dat had tot gevolg dat elf verspreide vermeldingen die alleen in de *Atlas* voorkomen als dubieus van de lijst zijn gehaald, zodat er 248 overbleven.

Een andere moeilijkheid is dat in *Atlas* en *Schouwburg* bij dezelfde tekening vaak verschillende namen staan. Zo staat in de *Atlas* 96 keer Stellingwerf waar de *Schouwburg* een Berkhuis heeft. Het omgekeerde is twaalf keer het geval. Soms noemen beide bronnen Stellingwerf, terwijl andere doen vermoeden dat Berkhuis de schets leverde.

Onze Berkhuijs-lijst moet dus met enige scepsis bekeken worden. Ze kan echter wel als basis dienen voor de specificaties die hierna volgen.

Tekeningen naar Berkhuijs in Atlas en Schouwburg.

Het volgende staatje geeft een overzicht van de verschillen in vermelding van tekeningen naar Berkhuijs in *Atlas* en *Schouwburg*.

<u>Voorkomen van de naam:</u>	<u>Atlas</u>	<u>Schouwburg</u>
Berkhuijs	138	233
Stellingwerf	100	7
anderen	4	5
niet vermeld	<u>6</u>	<u>3</u>
totaal van de lijst	248	248

Het meest opmerkelijke aan dit lijstje is dat er maar enkele tekeningen zijn waar geen naam bij vermeld is. Elders in zowel *Atlas* als *Schouwburg* ontbreekt de naam vaak. In de *Schouwburg* wordt Stellingwerf weinig genoemd, misschien omdat alleen zijn signatuur (*JSt*) onder de tekeningen staat. Die was blijkbaar onbekend en, zoals we al zagen, vaak slecht leesbaar.

Soms wordt de naam Berkhuijs in de catalogi genoemd, terwijl die op de tekening zelf ontbreekt. Zo zijn er bij de 18 tekeningen in de Gemeentebibliotheek te Rotterdam, die volgens *Atlas* en/of *Schouwburg* van Berkhuijs zijn, 9 waarop die naam niet voorkomt. Op één na staat er wel duidelijk *JSt* op. Het meest waarschijnlijk is dat men -ook toen al- de tekeningen van Stellingwerf en Berkhuijs niet uit elkaar kon houden. Geen wonder, want ze waren allemaal door Stellingwerf getekend!

Tekeningen naar Berkhuijs worden vrijwel uitsluitend in de *Atlas* genoemd. Slechts twee staan er alleen in de *Schouwburg* en het omgekeerde is ook het geval. Van 135 tekeningen waarvan de huidige verblijfplaats bekend is, is er slechts één niet in de *Atlas* of *Schouwburg* gevonden. De verschillen zijn zo klein dat aan een fout in de vermelding gedacht moet worden. Het lijkt er op dat Berkhuijs uitsluitend voor Brouërius van Nidek gewerkt heeft.

Berkhuijs-tekeningen naar naam en jaartal.

Behalve Berkhuijs zonder meer worden ook F. en J., c.q. Frans en Joost Berkhuijs genoemd. Er komt ook nog een T. Berkhuijs voor, maar dat zal wel F. moeten zijn. Met behulp van de beschikbare gegevens is een zo goed mogelijk onderscheid gemaakt tussen 'Berkhuijs', 'Frans Berkhuijs' en 'Joost Berkhuijs' en de jaren waaruit hun werk dateert. Daaruit resulteert het volgende overzicht.

<u>Jaar</u>	<u>Totaal</u>	<u>Berkhuijs</u>	<u>F.Berkhuijs</u>	<u>J.Berkhuijs</u>
geen jaar	62	56	5	1
vóór 1700 ^a	32	27	5	
1703	2		2	
1707	1	1		
1710	1		1	
1713	1	1		
1717 ^b	30	18	11	1
1718	38	21	8	9
1719	6	1	5	
1720 ^c	54	15	35	4
1723	19	5	12	2
1725	1		1	
1726	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>—</u>	<u>—</u>
Totaal	248	146	85	17

^a: waaronder Harderwijk en Wageningen; ^b: steden Zutphen en Dotekom; ^c: waarvan 21 van Zutphen.

Van de 32 jaartallen uit de 16de en 17de eeuw zijn er achttien van Harderwijk of omgeving en zeven van Wageningen. Van de weinige vroege jaartallen uit de 18e eeuw kan men zich afvragen of die juist zijn; de actieve periode lag duidelijk van 1717 t/m 1720 en in 1723. Tenslotte is 62 keer geen jaartal vermeld; een volledige specificatie naar plaats maakt aannemelijk dat de meeste afbeeldingen uit de actieve periode stammen.

Berkhuijs-tekeningen naar regio.

Het werkgebied van de (gebroeders?) Berkhuijs omvatte vooral het Graafschap Zutphen, de Veluwe, Salland en Twenthe. De Betuwe, Zwolle, Kampen en het gebied van Vollenhove vielen er buiten. Opmerkelijk zijn 6 tekeningen uit Gooiland en omgeving. Daarvan is er één ongedateerd, de overige zijn van 1723. L.P. Kasteleyn oppert de mogelijkheid dat deze gemaakt zijn toen 'Berkhuijs' op weg was naar Amsterdam om zijn tekeningen af te leveren⁹.

In het hier volgende staatje zijn de tekeningen van de tekenaars Berkhuijs naar regio gesplitst. Een drietal huizen dat net over de grens van een regio lag zijn bij die regio getrokken.

<u>Regio</u>	<u>Totaal</u>	<u>Berkhuys</u>	<u>F.Berkhuys</u>	<u>J.Berkhuys</u>
Zutphen en Dotekom	46	21	15	10
Achterhoek	51	10	36	5
Liemers	5	3	2	
Neder Veluwe ^a	49	42	7	
Over Veluwe	19	7	11	1
Velwezooom ^b	18	10	7	1
Over-Betuwe	3		3	
Goyland e.o.	6	3	3	
Deventer	9	9		
Twenthe	7	6	1	
Salland	<u>35</u>	<u>35</u>		
	248	146	85	17

^a: Harderwijk, Wageningen e.o.; ^b: Arnhem, Dieren e.o.

Het blijkt niet duidelijk dat iemand van de 'familie Berkhuys' in een bepaalde periode of in een bepaald gebied werkte. Frans schiet er uit in 1720 in de Achterhoek. Van de 25 tekeningen naar oude voorbeelden van de Neder-Veluwe staan er eenentwintig op naam van Berkhuys algemeen en vier op die van Frans. In 't algemeen komt, waar er een voor-naam of letter bij staat, Frans vijf keer zo veel voor als Joost. Maar al die gegevens zijn niet voldoende om de Berkhuys'ens uit elkaar te houden of naar jaar of regio te onderscheiden. Was het tenslotte toch maar één persoon? Of hebben we te maken met een familie die ergens een zaak in tekeningen en prenten had, bijvoorbeeld in Zutphen, ongeveer het centrum van hun activiteiten? Helaas, het is niet gelukt er iets van te vinden.

Maximiliaan de Raadt c.s.

Maximiliaan de Raadt komt in de *Atlas* van Brouërius van Nidek 74 keer voor, met tekeningen uit de Liemers en omgeving. Drie zijn er ongedateerd, een is van 1647, een van 1717, de meeste van 1720 en een paar van 1721. Het grootste deel bevindt zich in de collectie De Poll in het R.K.D. Stellingwerf tekende ze allemaal en, zoals met de 'vreemde vogels' gebruikelijk, zijn de onderschriften van de hand van Brouërius. Meestal staat er zoiets als: 'Maxim: de Raadt (Raad, Raat) ad viv: delineavit' en soms 'ad vivum depictus'. Brouërius vond het kennelijk van belang dat 'ad vivum' er bij te vermelden. Drie keer komt in resp. *Atlas* en *Schouwburg* de combinatie De Raadt - Thielemans voor, twee keer De Raadt - Berkhuys en een keer De Raadt - Ten Have.

De naam J. ten Have komt, behalve eenmaal in combinatie met De Raadt, twee keer afzonderlijk voor, mogelijk met afbeeldingen van oudere datum uit de omgeving van Ulft.

De Berghse landdrost Derk Thielemans was tevens opperkerkmeester van de geestelijke goederen in het graafschap Bergh. Hij wordt in de *Schouwburg* drie keer genoemd, maar in de onderschriften door Brouërius komt hij minstens tien keer voor, met tekeningen uit het gebied rond Montferland. Er staat dan: 'Dirk Thielemans ad vivum delineavit per Maximiliaan de Raadt' of afkortingen daarvan. Het lijkt dus te gaan om tekeningen die Thielemans in 1720 naar het leven (ad vivum) heeft getekend, door De Raadt zijn geleverd en door Stellingwerf gekopieerd.

Berkhuys, De Raadt, Ten Have, Thielemans: de tekeningen naar hun werk hebben de naam onbetrouwbaar te zijn. Juist bij hen schreef Brouërius hun naam onder de tekening. Dat kan nauwelijks toeval zijn. Was dat om aan te geven wie verantwoordelijk was voor de juistheid van de afbeelding?

Een bont gezelschap.

Bij de vermeldingen mét naamaanduiding komen we in de *Atlas* van Brouërius van Nidek meer dan honderd verschillende namen tegen, waarvan veertig slechts één keer. Er zijn tekenaars en graveurs bij, maar ook uitgevers, architecten en schilders. Vaak is niet aangegeven of het om tekeningen of prenten gaat. Soms wordt vermeld dat een afbeelding een tekening is, terwijl dat betwijfeld kan worden. Degenen wier naam tenminste dertig keer vermeld staat worden hier kort besproken.

A. en H. de Leth waren graveurs, tekenaars en uitgevers. Brouërius schreef de tekst voor een van hun uitgaven.¹⁰ Er staan in de *Atlas* 88 tekeningen en prenten op hun naam, vrijwel alleen van Noord Holland.

Abraham Rademaker was schilder, tekenaar, graveur, uitgever en handelaar in prenten. Hij beperkte zich tot Noord- en Zuid-Holland en een deel van Gelderland. Rademaker was zeer productief en werkte meestal naar oude voorbeelden. In de *Atlas* zijn 189 afbeeldingen van hem opgenomen, meestal prenten uit door Rademaker uitgegeven boeken. Henskes voegde later 105 andere aan de verzameling toe.

Petrus Schenk was graveur en een belangrijk uitgever. Brouërius nam uit Schenk's uitgaven 97 afbeeldingen over, Henskes later nog eens 116, uit Noord- en Zuid-Holland.

Jacobus Schynvoet was een bekend tekenaar en graveur. Hij graveerde de prenten in Lud. Smid's *Schatkamer*, die vrijwel allemaal in Brouërius' verzameling voorkomen. Bij de 47 vermeldingen op naam van Schynvoet staat nog al eens dat het tekeningen zijn. Misschien kon Brouërius beschikken over de voortekeningen van die prenten.

Stoopendaal: er waren meer kunstenaars van die naam. Een tiental prenten komt uit *De Zegepralende Vecht*, waarvan de maker Daniël Stoopendaal was. In totaal staan er 35 tekeningen of prenten van diverse of onbekende herkomst op naam van een Stoopendaal.

Het is waarschijnlijk dat al deze afbeeldingen al in 1725 in Brouërius' verzameling voorkwamen. Omstreeks dat jaar begon Pronk in Noord-Holland te tekenen en was Brouërius diens opdrachtgever of althans afnemer, maar slechts voor een beperkt aantal tekeningen. In 1727 en het daaropvolgende jaar zijn nog een paar tekeningen van De Leth toegevoegd. Daarna was het eigenlijk voorbij. Als de dateringen juist zijn, kwamen er uit 1730 en 1732 nog enkele tekeningen van De Leth en Pronk bij en in 1736 drie van een onbekende tekenaar. Brouërius bleef aanvankelijk blijkbaar de vakliteratuur bijhouden. We vinden in de *Atlas* namelijk dertien prenten van ene Ruyter, die afkomstig moeten zijn uit het boek *Nijmegen, de oude Hoofdstad der Batavieren* van H.K. Arkstee, dat in 1733 verscheen. Ze zijn waarschijnlijk naar Pronk. Henskes nam er later nog eens zes prenten uit op.

Landkaarten

In de loop der eeuwen zijn veel versterkte of anderszins huizen van vooraanstaande families gebouwd en weer verdwenen. Naast nog functionerende gebouwen vinden we ruïnes of kenmerken in het landschap, soms zijn er meer of minder betrouwbare afbeeldingen en soms is er zelfs geen heugenis meer. Mensen als Brouërius van Nidek, historicus en verzamelaar, trachtten zo veel mogelijk van heden en verleden vast te leggen. Namen en soms afbeeldingen vonden ze ook op kaarten, die overheden, waterschappen of eigenaren van hun gebied lieten maken.

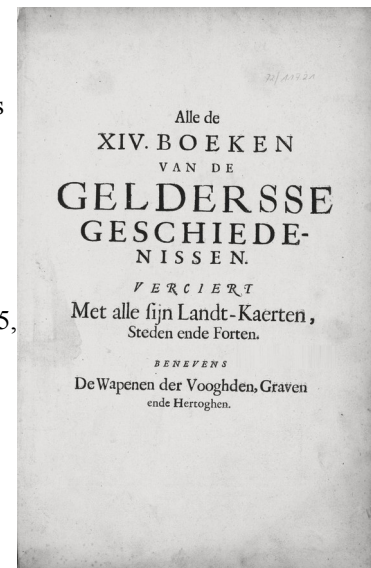
Verspreid over het land waren al in de 16^e en 17^e eeuw landmeters en kaartmakers actief.¹¹ Soms bleef het bij een manuscript, maar er waren ook verscheidene uitgevers die kaarten op de markt brachten. Vaak waren die gebaseerd op eerder uitgegeven kaarten, die min of meer werden aangepast.

Voor kaarten van Gelderland en de kwartieren was het werk van de landmeter en cartograaf Nicolaes van Geelkercken (ca 1585 - 1656) van belang. Hij kreeg in 1628 van Staten van Gelderland opdracht kaarten te maken voor *Historiae Gelricae* van Johannes Isacus Pontanis,¹² dat in 1639 werd voltooid. Dezelve kaarten werden in iets kleiner formaat herdrukt voor de *XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen* door Arend van Slichtenhorst, die in 1654 verschenen.¹³

De Teykens

Alle wegen stonden daar op en de beeldbepalende gebouwen als edelhuizen, forten, molens en ruïnes werden met de naam en een klein beeldmerkje aangegeven. Dit kaartbeeld, dat terugging op Van Geelkercken, bleef anderhalve eeuw vrijwel ongewijzigd. Rond 1725, toen Brouërius actief was, werd het dan ook nog volop gebruikt.¹⁴ Maar toen waren heel wat van die gebouwen al verdwenen, waaronder die in 1672 door de Fransen werden verwoest.

We hebben geprobeerd de namen die met het Edelhuys-tekentje waren gemerkt in de kwartieren Nijmegen, Zutphen en Velouwe te tellen. Door slechte leesbaarheid en verschillen in schrijfwijze en benaming kon dat slechts heel globaal. We kwamen we op ongeveer 450 Edelhuysen, vrijwel gelijkelijk over die drie kwartieren verdeeld.

In de Atlas van Brouërius van Nidek zijn tussen de grote rivieren, exclusief de steden Nijmegen, Tiel, Zaltbommel en Cuylenburg, 99 tekeningen van Stellingwerf genoemd met de aanduiding huis of slot. Bij zestig daarvan staat een jaartal. Daaruit blijkt dat de basis van deze tekeningen uit zeer verspreide bronnen komt, hoofdzakelijk uit de 17^e eeuw. Op de 'kaart van Slichtenhorst' staat in datzelfde gebied ongeveer 180 keer het merkje 'Edelhuys'. Daarvan vinden we er ongeveer 60 terug in de tekeningen van Stellingwerf, ook deels met een jaartal, meest uit de 17^e eeuw.

Uit deze cijfers valt nauwelijks een conclusie te trekken. Brouërius heeft lang niet alles gevonden van wat rond 1630 blijkbaar bestond of er sindsdien nog is bij gekomen. Zelf geeft hij als reden: 'doordien my somtyts de nodigste en naukeurigste onderrichtingen niet konden opgegeven worden by gebrek aan behoorlyke bescheiden, anderdeels door de slechte gesteltheit der qualyk bewaerde en van de wormen doorgeknaegde papieren, maer wel het meest door de veelvuldige wygering van sommige bezitteren der heerlykheden uit eene onbegrypelyke eigenzinnigheit, en tegens den algemeenen nutte hunner lantgenoten aenwrytende geeft.'

Ook landkaarten konden en kunnen vaak geen uitsluitsel geven.

De Hardenberg toen en nu

Als voorbeeld van de manier waarop Brouërius van Nidek aangaf wie hij verantwoordelijk stelde voor de juistheid van de tekening is hier 'De Hardenberg' weergegeven. Brouërius schreef zelf het onderschrift: 'De Hardenbergh, ten Noortwesten, ½ uur van Anholt, gehoort den Hr van kochenheijn'. Rechts daarboven staat, eveneens in de hand van Brouërius: '1720 ad vivum depict:/ à Maximil: de Raat'.

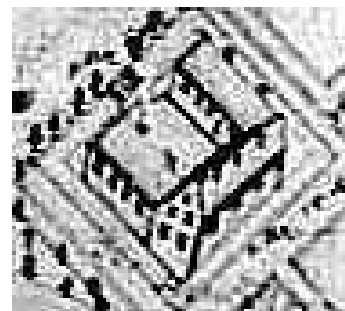
De tekening is onmiskenbaar gemaakt door Stellingwerf. Behalve dat Brouërius de tekenaar of leverancier van het origineel noemt heeft hij het dit keer ook nog aan de heer Van Kochenheijn gevraagd. Deze was behalve eigenaar en bewoner van de naburige havezathe Oevelgunne ook eigenaar van De Hardenberg.

Dan is er een klein tekeningetje op de kaart die de landmeter Jan Heinrich Memer in 1754 en 1755 voor de graaf van Bergh maakt. Die blijkt vrijwel overeen te komen met de huidige situatie. De tekening van De Raadt uit 1720 geeft

duidelijk hetzelfde complex weer, maar het linker gebouw is ten opzichte van de andere verschoven. Het zou kunnen dat het verplaatst is, maar het ligt voor de hand dat onduidelijkheid in het voorbeeld Stellingwerf tot deze weergave bracht.

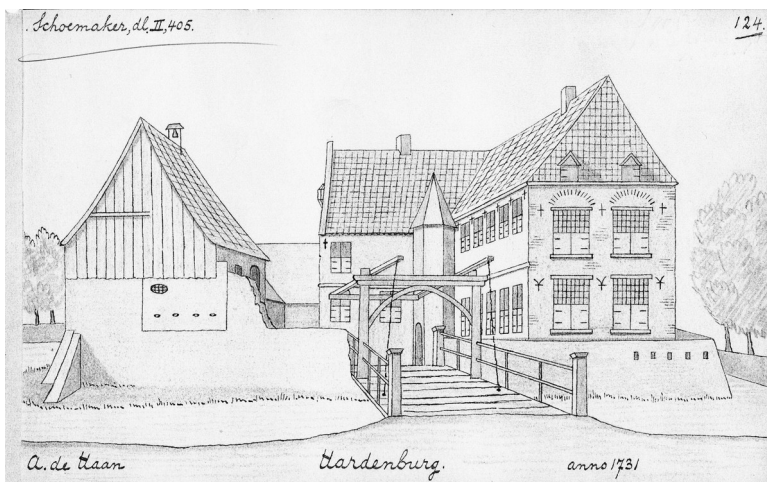

Hiernaast:
tekening Jacobus Stellingwerf
1720 uit verzameling de Poll,
RKD, neg. nr. L 9058

Hierboven:
tekeningetje op de kaart van
landmeter Jan Heinrich Memer,
ca. 1754

De nieuwsgierigheid gebiedt om te kijken wat er aan vergelijkingsmateriaal is. Abraham de Haen heeft in 1731 een tekening van Hardenberg gemaakt, die Andries Schoemaker heeft nagetekend in zijn *Beschrijvinge (...) van Gelderland*. Het manuscript van Schoemaker is in 1943 door de oorlogshandelingen in Arnhem verbrand, maar daarvoor is hij door Storm Buysing nagetekend. Die tekening is in de collectie Storm Buysing in het RKD te vinden.

hierboven. foto van De Hardenberg in 2003

hiernaast: tekening door Storm Buysing naar een door A. Schoemaker gekopieerde tekening van A. de Haan 1731

De Hardenberg bestaat nog en is de laatste jaren uitvoerig gerestaureerd. Het ligt op Duits grondgebied, ongeveer 1 km over de grens bij Gendringen en is een bezitting van de eigenaar van kasteel Anholt. De Hardenberg wordt particulier gebruikt en ziet er in 2003 uit als op deze foto van André Tangelder te Silvolde

Aantallen in de Atlas.

In de *Atlas* van Brouërius van Nidek zijn meer dan 3.900 afbeeldingen van gebouwen vermeld. Eerder veronderstelden we dat Stellingwerf er daarvan 2.564 getekend had, inclusief die op naam van een toeleverancier staan. De resterende afbeeldingen, veelal prenten, kwamen uit andere bronnen. Het volgende staatje geeft bij benadering aan hoe de verhoudingen zijn.

Herkomst afbeeldingen:	geen jaartal	voor 1717	vanaf 1717	totaal
van toeleveranciers	170	34	952	1.156
titelplaten	60			60
andere bronnen	673	609	66	1.348
nagetekend door Stellingwerf	903	643	1.018	2.564
niet nagetekend	1.153	149	56	1.358
Totaal gebouwen in Atlas	2.056	792	1.074	3.922

De afbeeldingen onder 'andere bronnen' en die welke 'niet nagetekend' werden, zijn grotendeels van onbekende of oudere datum. Van de 792 vermeldingen mét jaartal zijn er 265 uit de 16de eeuw (of nog ouder), 503 uit de 17de en 24 uit het begin van de 18de eeuw. Een deel van de afbeeldingen zonder jaartal is eveneens uit het begin van de 18de eeuw, maar de meeste zijn van oudere datum. Met uitzondering van hetgeen van de toeleveranciers kwam bestond een groot deel van de Atlas dus uit oud materiaal. Over de herkomst daarvan tasten we vaak in het duister.

Noten

- ¹ De Verzameling Bodel Nyenhuis(1797-1872), die o.a. 22.000 topografische afbeeldingen omvat, bevindt zich in het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit te Leiden. Het grootste deel van deze enorme collectie is nog niet ontsloten.
- ² Vriendelijke mededelingen van L.P. Kasteleyn.
- ³ *De Ommelander Borgen en Steenuizen*, W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1990, p. 23-25
- ⁴ *De kaarten van Groningerland*, J.J. Vredenberg-Alink, 1974
- ⁵ Groninger Archieven, hs f 477
- ⁶ Deze site, hoofdstuk Mattheus Brouërius van Nidek, § De Ommelander familie
- ⁷ In het R.K.D., het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag, bevinden zich 110 tekeningen met de naam van Berkhuis. Ze zijn allemaal door Stellingwerf getekend of op zijn minst heeft hij er aan gewerkt. Slechts bij één tekening, de gevel van de vergaderplaats van de Gedeputeerden van het Graafschap Zutphen, is er twijfel. Maar daar staat ook geen naam op.
- ⁸ Vooral uit de collectie Van de Poll in het hiervoor genoemde R.K.D. en uit verzamelingen in de Stedelijke Musea te Arnhem en Zwolle en de Gemeente Bibliotheek in Rotterdam.
- ⁹ In *Pronk met Pen en Penseel*, 1997, 105, noot 29.
- ¹⁰ *Het zegepraalant Kennemerlant (...)*, 1719.
- ¹¹ zie bijv. http://www.maphist.nl/Repertorium_van_Nederlandse_kaartmakers.pdf
- ¹² *Historiae Gelricae libri XIV* verscheen in het Latijn
- ¹³ 'getrocken meerendeels uyt de Latynsse werken van ... Ioh. Isacus Pontanus etc. : 't Arnhem, by Iacob van Biesen, gewoontlyken drucker van den Ed. Hove van Gelderland', 1654- XVI, 596, XXIV p. : ill., krt. ; 31 cm Arend van Slichtenhorst en de Gelderse geschiedschrijving / door P.J. Meij. -
- ¹⁴ Ook bijvoorbeeld door Andries Schoemaker, die in zijn *Beschryving van Gelderland* zowel in zijn uitgebreide Inleiding als in de plaatsbeschrijvingen vaak uit Slichtenhorst citeert.